استاد [1]

محقق [2]

شاخصه‌های تربیت دینی در فرد و خانواده در عصر حاضر

چکیده

این مقاله در بررسی شاخصه‌های تربیت دینی در فرد و خانواده در عصر حاضر تدوین شده است. تربیت صحیح و دینی راه و مسیر نورانی است که انسان را به سمت کمال و سعادت دنیوی و اخروی رهنمون می‌سازد. شاخص های تربیتی، نوعی ابزار هستند که ریشه در اهداف تربیتی دارند؛ زیرا شاخص ها، ابزاری برای رسیدن به اهداف اند. این پژوهش با رویکرد نظری و مطالعه اسنادی و با بیان شاخص های تربیتی است که از آیات قرآن کریم استخراج شده و می توان از آنها در جهت بهبود، رشد و تعالی فعالیت های تربیتی در عصر حاضر بهره گرفت که در جهت اصلاح عملکردهای رفتاری افراد جامعه (فرد و خانواده) مورد استفاده قرار بگیرد. براساس یافته‌های در تحقیق حاضر، مجموعه شاخص‌های تربیت دینی برگرفته از آیات قرآنی را می‌توان تحت سه شاخصه و فرایند در نظر گرفت که عبارتند از: ذهنی-اخلاقی، رفتاری و تمایلات. و ما در این مقاله تنها به شاخص رفتاری می‌پردازیم که مؤلفه ذهنی و اخلاقی شامل شاخص‌های آگاهی و بصیرت، اندیشه و تفکر، کرامت انسانی، عزت نفس، احترام قائل شدن برای فرزندان و کودکان، محبت‌وعشق مهرورزی..؛ یافته‌های این مقاله می‌تواند به عنوان ابزاری مناسب در اختیار نهادها، سازمان های آموزشی و مدارس قرار گیرد تا آنان را قادر به ارزیابی فعالیت های تربیتی خود نماید.

کلیدواژه ها: تربیت، تربیت دینی ، شاخص ، فرد، خانواده، عصر حاضر،

---

۱ . استاد : سرکار خانم مریم صالحی

۲ . محقق: مژگان مددی

مقدمه

شاخص اصلی تربیت دینی، شامل عرصه‌های فردی، خانوادگی و اجتماعی است و ابعاد و لایه‌های متفاوت وجودی انسان را در بر می‌گیرد.همان گونه که هر فرد انسان دارای هویت و حقیقت واحدی است که جلوه‌ای از توحید حاکم بر نظام هستی است، تربیت او هم فرایند واحدی است که گرچه عناصر، نمادها و اجزای پراکنده و متکثری دارد، ولی این تکثر، هرگز نمی‌تواند وحدت جریان تربیت و حاکم بودن روح واحد بر این اجزا را مخدوش سازد. عرصه تربیت انسان، نمادی از عینیت وحدت در کثرت و کثرت در وحدت است که از دیدگاه کلام، فلسفه و عرفان اسلامی، حقیقتی است متقن، شگرف و حاکم بر همه عرصه‌های نظام هستی.بنابراین، قبل از بیان عناصر و اجزای تربیت دینی، باید نگاهی به شاخص کلان و اصلی تربیت دینی داشته باشیم.

شاخص تربیت دینی پلی است که انسان را برای رسیدن به مرحله‌ای که خواهد توانست محبوب و مرضی خداوند متعال شود. این مرحله، وجود انسان را به آرامش و اطمینان حقیقی و واقعی می‌رساند و اوج کمال نفس را محقّق می‌سازد و برای دستیابی به این قله، تخلّق به اخلاق پروردگار عالمیان ضروری است. لذا شاخص (ذهنی و اخلاقی) تربیت دینی که در مقاله حاضر بیان می‌شود، اموری جدا و گسیخته از هم نیستند که با یکدیگر متعارض و متنافی باشند و تجمّع و تحقق یکپارچه آن، ممتنع تلقی گردد.

در عصر حاضر جوامع بشری با مشکلات و معضلات متعدد فرهنگی و اخلاقی و رفتاری و اجتماعی و...؛ دست و پنجه نرم می‌کنند و بسیاری از افراد در منجلاب‌های فساد و تباهی و گمراهی به دلیل نداشتن بصیرت و آگاهی از قرار گرفتن در طی مسیر تربیت صحیح دینی و انسانی به ورطه ناهنجاری‌های ذهنی و اخلاقی می‌گردند. در این راستا خانواده‌های امروزی که بسیاری از آنها در به دست آوردن تجملات و مال و مادیات دنیوی غرق شده‌اند که آنها را از اخلاق‌های انسانی دور ساخته، از جمله محبت و مهرورزی نسبت به همنوعان خودشان را در خود از بین برده‌اند. حال اگر شاخص‌های تربیت دینی صحیح از کودکی در فرد و خانواده و جامعه شکل بگیرد، بسیاری از این مشکلات و معضلات رفتاری و اخلاقی و فرهنگی و...؛ در گستره این نظام دینی اصلاح خواهد شد. نظام رسمی تربیتی که به معنی گسترده، جامع و عمیق امروزی آن، پیگیری و تحقق این شاخص‌ها را وجهه همت خود قرار داده باشد، هنوز به طور کامل تجربه نشده است، ولی این عدم تجربه عینی هرگز به معنی غیر ممکن بودن آن نیست.

۱. تربیت دینی

تربیت از ربوّ به معنی زیادی و افزونی و رشد بیان شده است.[۱] در قرآن کریم رَبَیتُ از واژه ربوّ است و گفته‌اند اصلش از مضاعف یعنی ربّ است. ربّ، در اصل به معنای تربیت است، و معنای آن ایجاد چیزی یا حالتی، به تدریج و در مراحل مختلف است تا به حدّ کمال و تامّ خود برسد.[۲]

در بحث تربیت انسان، مفهوم و واژه تربیت بر پرورش استعدادها و توانایی‌های انسان دلالت می‌کند؛ یعنی زمینه‌ای فراهم شود که استعدادهای انسان به تدریج شکوفا شود، تا به حالت نهایی و کمال خود برسد. مقصود از تربیت دینی؛ فراهم کردن زمینه شکوفایی فطرت توحیدی انسان و تجلّی آن در عمل عبادی وی است.[۳]

هدف از تربیتی دینی یاری رساندن افراد جامعه در فهم دین است تا آنها بتوانند آگاهانه درباره آن بیندیشند. این کار زمانی ممکن است که اذهان و عواطف آدمی، درهای خود را به روی دین نبندند و تصور نشود که دین چیزی منسوخ و مطالعه آن فاقد ارزش است؛ بنابراین تنها راه سعادتمند شدن انسان، بهره مندی او از تعلیم و تربیت دینی است[۴]

به تعبیر کلی تربیت دینی به هدف آگاه ساختن افراد با جریانات کسب معرفت ایمانی و دینی است و همینطور پذیرش سنت‌ها و اعمال دینی، توجه به ملاحظات اخلاقی و رفتاری مورد تأیید دین و به عبارت دیگر ایجاد یا پرورش ایمان در افراد را در برمی گیرد. لذا بایستی توجه داشت که تعلیم و تربیت دینی بیشتر به فعالیت هایی اشاره دارد که موجب پرورش ایمان در افراد می شود، به ویژه فعالیت هایی که به آشنا کردن کودکان و نوجوانان به هسته اصلی معرفت، ایمان و عقاید ایمانی و. .. منجر می شود.[۵]

۲. شاخص تربیتی

متغیرهای برنامه ریزی آموزشی را شاخص می نامند. شاخص در لغت به معنای برآمده، فرد ممتاز، نمودار و نماینده، علامت و مشخص کننده ظهر آورده شده است. در برنامه ریزی به عنوان علامتی است که مسیر را مشخص می کند و ما را در دستیابی به هدف کمک می نماید.[۶]

---

۱ . ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج۱۴، ص۳۰۴ – ۳۰۷

۲ . راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، ص۳۳۶.

۳ . ابوطالبی، مهدی، تربیت دینی از دیدگاه امام علی، ص۱۷ و ۲۳.

۴ .رحیمی، رمضان علی، تربیت از دیدگاه اسلام، ص ۴۱.

۵ . خاکپور، تربیت دینی، ص ۱۴۹.

۶ . شعبانی، حسین، مقدمات برنامه ریزی آموزشی، ص ۱۰۹.

دایره المعارف پژوهشهای آموزشی (۱۹۹۲) شاخص را چنین تعریف نموده است: « آماره ای مرتبط با سیاستهای آموزشی که بمنظور فراهم آوردن اطلاعات درباره رتبه، کیفیت و عملکرد نظام آموزش طراحی می شود» [۱].

بنابراین شاخص ابزاری است که برای توصیف و درک نظام آموزشی ضروری است ولی کافی نیست. شاخص‌ها به تنهایی نمی توانند مبنای سیاستگذاری و تصمیم گیری قرار گیرد، بلکه با ننشان دادن نقاط قوت و ضعف، انجام بررسیهای کیفی و مشاهدات عینی را در نظام آموزشی الزامی می دارد.[۲]

مراد از شاخص در این مقاله عناصر، معیارها و نشانه های ذهنی و اخلاقی است که مسیر تربیت را مشخص می‌کند و ما را در دستیابی به اهداف تربیت دینی کمک می‌کند.

۳. شاخص (ذهنی –اخلاقی) تربیتی دینی در فرد و خانواده

با توجه به آیات نورانی و هدایتگر قرآن کریم در ذیل شاخص (ذهنی و اخلاقی) تربیت دینی در فرد و خانواده با توجه به عصر حاضر را بیان و شرح می‌دهیم:

۳–۱ آگاهی و بصیرت

تربیت صحیح و متناسب با آموزه های اخلاقی و دینی یکی از دغدغه های همیشگی خانواده های ایرانی است. خانواده ها و مربیان گاه به دلیل عدم شناخت از معیارها و آموزه های دینی، به جای پرداختن به شیوه‌های صحیح تربیتی، دست به اقداماتی می زنند که نتیجه آن نه تنها تربیت فرزندان دین دار نخواهد بود، بلکه بعضی از اوقات منجر به فاصله گرفتن آن ها از معیارهای دینی شده و فرجام کار کاملاً مغایر با اقدامات والدین و مربیان خواهد بود.

بصیرت یک گوهر ارزشمند است که انسان را در مسیر سعادت و رستگاری یاری می کند. با تقویت بصیرت می توان در برابر چالش ها و دشواری های زندگی، و همچنین در برابر فتنه ها و انحرافات، ایستادگی کرد و مسیر صحیح را پیدا کرد. در عصر حاضر، با توجه به پیچیدگی ها و چالش های متعددی که وجود دارد، بصیرت از اهمیت بیشتری برخوردار است. در این عصر، انسان ها با حجم عظیمی از اطلاعات و اخبار روبرو هستند که بسیاری از آنها نادرست و گمراه کننده هستند. بنابراین، برای اینکه بتوانیم در این دنیای پر از گمراهی و فساد و دروغ، مسیر صحیح را پیدا کنیم، نیازمند بصیرت و درک صحیح حقایق هستیم.

---

۱ . Encyclopedia of educational re search (۱۹۹۲):vol۲, N, Y:Macmillan Publishing comp.

۲ . مشایخ، فریده، دیدگاههای نو در برنامه ریزی آموزشی ص ۱۱۲.

یکی از اساسی ترین شاخص های قابل توجه در امر تربیت دینی، شاخص شناخت و بصیرت است. در پرتو این معیار، تلقی آدمی از امور دگرگون می شود. این دگرگونی از جمله لوازم قطعی تغییر رفتار و اعمال آنان است؛ زیرا نوع تلقی، یکی از مبانی مؤثر در نوع رفتارها و اعمال است.

بصیرت و بینش اگرچه با علم و آگاهی از یک جنس هستند، دارای معنایی خاص تر از علم و آگاهی است. بصیرت عبارت از علم و آگاهی عمیق و گسترده است؛ اما آگاهی و علم، ممکن است سطحی و کم دامنه و گاه گمراه کننده باشد. در واقع، بصیرت، روشنایی و بینایی دل است و علم، بینایی و روشنایی ذهن. بر این اساس، خداوند متعال گاهی برای منحرفان، صفت علم و آگاهی به کار می برد؛ اما همواره بینش و بصیرت را از آنان منتفی دانسته است. در قرآن کریم نیز این شاخص مورد تصریح و عنایت قرار گرفته است: «به راستی بینش هایی از سوی ربّ شما برای تان آمده است؛ پس هر کس در پرتو آن بینا شود به سود خود چنین کرده و هر که کوری ورزد به زیان خود عمل کرده است»[1]

اعطای بینش از سوی مربی، بدان پایه از اهمیت است که اگر آدمی علم و آگاهی نداشته باشد، نمی تواند تکالیف الهی را بشناسد و در نتیجه نمی تواند به آن ها تن در دهد. کسی که دارای درکی عمیق و شناختی کامل از نظام هستی نباشد و مبدأ هستی را نشناسد و نداند که همواره در محضر اوست و هیچ گاه از دید او غایب نیست، بلکه معتقد باشد که هستی در منظر حضرت حق، یک سره برملاست و «هیچ برگی از شاخه ی درختی نمی افتد مگر آن که علم آن نزد خداوند است و هیچ دانه ای در تاریکی های زمین وجود ندارد و هیچ خشک و تری یافت نمی شود مگر آن که علم آن در کتاب مبین نزد خداوند وجود دارد»[2] و بداند که نظام هستی نظام محیط و محاطی است و «خداوند بر همه چیز هم از حیث قدرت و هم از حیث علم احاطه دارد».[3] بی شک چنین انسانی در طول مسیر زندگی خویش در انجام هر عملی خود را در مرعی و منظر خداوند دانسته و چون او را ناظر می داند از انجام کارهای ناشایست اجتناب می کند و یا اگر آن را انجام داد، استغفار کرده و توبه می کند.

این گونه انسانی در زندگی اجتماعی نیز هرگز برای به دست آوردن منفعتی شخصی، منافع دیگران را پایمال نمی کند و همه ی امور زندگی فردی و اجتماعی خود را در پیش دید خالق آسمان ها و زمین می داند و ازاین رو، با اعتقاد به شهود و احاطه ی خداوند بر همه ی امور از جزیی تا کلی، سعی می کند زندگی اش را

---

۱ . انعام: ۱۰۴.

۲ . انعام: ۵۹.

۳ . بروج: ۲۰.

و اگر آمین بگویید، دعا مستجاب می شود»[1]. امام صادق علیه‌السلام در این باره می فرمایند: «پدرم، هرگاه غمگین می شد، زنان و کودکان را جمع می کرد و دعا می کرد و آن ها آمین می گفتند»[2].

۳-۶ محبت و مهرورزی

بی شک، تحقق امر تربیت، بدون وجود گوهر حیات بخش محبت و وجود رابطه ای عاطفی میان افراد یک خانواده و جامعه میسر نخواهد بود. اکسیر تحول آفرین محبت، مس وجود افراد را طلا کرده و تأثیری عمیق و ژرف بر رفتار و رویکرد آنان خواهد گذاشت. در پرتو محبت است که قلب های سخت و سنگ، نرم می شوند و افکار خشن و چموش رام می گردند. مگر نه این است که پیامبر گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله به عنوان بزرگ ترین معلم و مربی بشریت با استفاده از همین ابزار توانستند مردمانی مشرک، سرسخت و بی رحم را به انسان هایی موحّد، خداترس و مهربان تبدیل کنند.

محبت و مهرورزی آثار نیک و جهات مثبت دارد و هم اگر بی حساب و بی معیار و خارج از کنترل باشد، پیامدهای سوء خواهد داشت. به همان اندازه که دوست داشتن و عشق ورزیدن در انسان دوستدار کشش و امید و دلگرمی ایجاد می کند، او را به همرنگی و همسانی با محبوب و اطاعت از معشوق می کشاند و عاشق را به فداکاری، گذشت و ایثار در راه محبوب می کشاند، گاهی هم حقایق را بر انسان پوشیده می سازد و عیب ها را کتمان می کند و نقاط ضعف را به نقاط قوت تبدیل می نماید و زشت را زیبا جلوه می دهد و این از عوارض سوء افراط در محبت است.

محبت و مهرورزی خانواده به عنوان هسته اولیه اخلاقی و مهمترین کانون زندگی انسان، دارای اهمیت ویژه‌ای در ساختن شخصیت اوست. چنانچه زن و مرد در کانون خانواده بتوانند براساس دستورات حیاتبخش اسلام پیرامون تربیت دینی، این هسته اولیه زندگی اجتماعی را سرشار از مهر و عطوفت و گرمی و شادابی نمایند سعادت دنیوی و اخروی خود و فرزندانشان را فراهم کرده اند. دین مبین اسلام برای حفظ و زیباسازی و مهرورزی و استحکام بنیان خانواده اهمیت خاصی قائل شده است. لذا بنیان خانواده که مهم‌ترین عامل در ساختار شخصیت افراد و جلوه ای از رحمانیت پروردگار است باید همواره همچون کوه مستحکم در برابر انحرافات، لغزش ها و آفات و آسیب های مهم اجتماعی تقویت گردیده و ارتباط اعضای آن براساس رحمت، محبت و مهرورزی بویژه رابطه قلبی و عاطفی میان زن و شوهر استحکام یابد.

خداوند متعال راز توفیق پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله را چنین بیان می فرماید: «پس به واسطه رحمت الهی با آنان، نرم خو و مهربان شدی؛ و اگر درشت خوی و سخت دل بودی، بی شک از گرد تو پراکنده می شدند»[1]

---

۱ . حسین زاده، علی، تربیت فرزند، ص ۱۱۰

۲ . کلینی، کافی، ج ۲، ص ۴۸۳

این آیه به صراحت، مهربانی و نرم خویی، در مقابل خشونت و سخت گیری را به عنوان عامل مهم تربیت بیان می کند؛ چراکه مقتضای طبیعت انسان به گونه ای است که در مقابل مهربانی و محبّت، سرتعظیم فرود می آورد و از باب الانسان عبیدالاحسان، خویش را در برابر هر آن که به او محبت کند فروتن و تسلیم می پندارد و برعکس در برابر سخت گیری و درشت خویی سر خم نکرده، گردن تسلیم و تمکین فرود نمی آورد.

یکی از اصحاب پیامبر ﷺ به نام ابوامامه می گوید: نوجوانی نزد رسول خدا ﷺ آمد و عرض کرد: به من اجازه زنا بده! وقتی اصحاب پیامبر ﷺ این را شنیدند بر سر جوان فریاد کشیدند: ساکت باش! این چه سخنی است؟ پیامبر ﷺ فرمود: آیا این عمل را درباره مادرت دوست داری؟ عرض کرد: نه. حضرت فرمود: دیگران هم چنین دوست ندارند. سپس پیامبر ﷺ دست خود را به شانه جوان گذاشت و فرمود: خدایا! گناه این جوان را ببخشا و قلبش را پاکیزه گردان و شرمگاهش را در امان نگه دار! راوی می گوید: از آن پس ندیدم جوان به چنین کارهایی روی بیاورد[۲].

همان گونه که مشاهده می شود برخورد پیامبر ﷺ با خطاهای عمدی این گونه است؛ اما جای تأسف دارد که بسیاری از اوقات والدین از خطاهای سهوی کودکان و فرزندان خویش و از اموری که در توان آن ها نیست، سخت برآشفته می شویم و با آن ها به تندی برخورد می کنیم، حال آن که پیامبر ﷺ حتی در برابر تخلّف عمدی با نرمی و ملاطفت برخورد می کردند[۳].

لذا می‌توان چنین نتیجه گرفت که اگر محبّت و مهرورزی در هر کاری پسندیده و نیکوست، در امر تربیت ضروری و واجب است؛ به خصوص در تربیت فرد، اعضای خانواده و افراد جامعه که با توجه به شرایط سنّی ایشان و اهمیت یافتن تربیتشان، از درجه اهمیتی فراتر، برخوردار می شود؛ به گونه ای که می توان ادعا کرد بدون آن، تربیت دینی به درستی شکل نخواهد گرفت.

---

۱ . آل عمران: ۱۵۹.

۲ . ابن حنبل، مسند احمد، ج ۵، ص۲۶

۳ . حسین زاده، علی، تربیت فرزند، ج۱، ص۱۴۵

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب بیان شده در مقاله حاضر دریافتیم که تربیت دینی یعنی شکوفایی فطرت‌های الهی در ذهن رفتار، گفتار و اخلاق انسان. جامع اسلامی زمانی می‌تواند یک جامعه دینی و الهی باشد که هم استعدادهای عمومی و هم فطرت‌های الهی او را شکوفا سازیم. یکی از مهمترین بخش جامعه فرد و خانواده است که در این بین وظیفه افراد و والدین در تربیت دینی افزایش آگاهی‌ها، مهارت‌ها و توانمندی‌ها است. آگاهی و بصیرت، محبت و مهرورزی، اندیشه و تفکر، کرامت انسانی، عزت نفس، احترام قائل شدن برای فرزندان و کودکان استمرار و روش‌مندی فرمول صحیح در فرآیند تربیت دینی است.

پیرامون تربیتی دینی اصول معینی وجود دارد که با سپری شدن زمان، تغییری در آنها ایجاد نمی‌شود اما در عصر حاضر یک شکل وجودی خانواده و جامعه مطرح است که تغییر شکل وضعیت زندگی افراد و خانواده‌ها در جامعه در پرتو تحول خودش اندیشه و باورها را شکل می دهد و این اندیشه خود مختار نسبت به شیوه زندگی وجود جهان و نسبت به تمام پدیده های اساسی زندگی تعریف خاصی ارایه می دهد و ترویج کننده افکار و شیوه زندگی رسانه ها و دولتهاست. انسان موجودی است خلاق و پویا که طبعاً به دنبال موقعیت و بالندگی در زندگی خویش است، از این رو برای شکوفا نمودن استعدادها و رسیدن به آرمانهای خود از هیچ کوششی فروگذار نبوده و سعی میکند که از توانمندیهای خود به بهترین وجه استفاده کند تا به سر منزل مقصود برسد.

با بررسی و التفات به اهداف تربیت دینی این نکته مشهود می‌شود که اساسی‌ترین نیازهای هر جامعه دینی، تربیت افراد متدینی است که با اتکا به ایمان، اراده، تعقل و منطقی بیندیشند و به جای وابستگی استفاده از دستاوردهای اقتصادی و فرهنگی دیگران خود مولد دانش و فناوری برای زندگی مستقل در عصر ایمان باشند. تمام موفقیتهای مادی و معنوی انسان در گرو اندیشه های دینی بارور، پویا و مؤثر است و همه افراد از ویژگیهای مختلفی برخوردار هستند که باعث میشود آنان بتوانند مهارتهای خود را در راه جدید به کار اندازد، بنابراین در عصر حاضر، گسترش روزافزون اطلاعات و ارتباطات مسئله ای که پیش از هر چیزی توجه افراد و خانواده و جوامع اسلامی را به خود مشغول نموده است، چگونگی تربیتی دینی انسانها به ویژه نسل جوان امروزی است که به عنوان یک نیاز عالی و معنوی بشریت در تمام ابعاد زند گی آینده آنان مطرح است.

زندگی انسان همیشه همراه با شکست‌ها و موفقیت‌های متعدد و فراوانی همراه است که جامعه اسلامی بدون تربیت دینی صحیح و اصولی قادر به حل مشکلات و رفع موانع نمی‌باشد و تنها در سایه آموزه های دینی و با استفاده از آیات نورانی قرآن کریم و عمل کردن به آنها، می‌تواند به شکوفایی و کمال برسد. مکتب حیات بخش اسلام بهترین نوآوری را در شیوه ها و روشهای تربیت دینی برای پیروان خود ارائه داده است که کشف و استفاده آنها ره توشه بزرگی برای پیروان این مکتب به شمار می آید.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه آیت الله ناصر مکارم شیرازی دامت برکاته.

۲. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغهٔ، محقق: صالح، صبحی،

۳. ابن ابی الحدید، ابوحامد (۱۴۰۴)، شرح نهج البلاغه، قم، کتاب خانه ی آیت الله نجفی مرعشی. مکتبهٔ آیهٔ الله المرعشی النجفی، قم، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.

۴. ابن حنبل، احمد (۱۴۹۹) مسند احمد، بیروت، در صادر.

۵. ابن شعبه حرّانی، ابومحمد الحسن بن علی بن الحسین، تحف العقول عن آل رسول(ص)، چاپ دوم، قم، مؤسسه نشرالاسلامی.

۶. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ناشر: دار صادر، بیروت.

۷. ابوطالبی، مهدی، تربیت دینی از دیدگاه امام علی، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی، ۱۳۸۶.

۸. اصفهانی، راغب (۱۳۷۶)، مفردات، تهران، انتشارات مرتضوی.

۹. آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶) غررالحکم و دررالکلم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.

۱۰. آموزگار، محمدحسن (۱۳۸۶)، تبیین روش های تربیت اجتماعی در نهج البلاغه، فصل نامه ی تربیت، ش ۲۱ و ۲۲.

۱۱. باقری، خسرو (۱۳۸۷)، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، چاپ هجدهم، انتشارات اسلامی.

۱۲. باهنر، ناصر، (۱۳۸۸) آموزش مفاهیم دینی همگام با روان شناسی رشد، چاپ یازدهم، تهران، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.

۱۳. بحرانی، هاشم، تفسیر برهان، بیروت: موسسه الاعلمی، ج۱، ۱۴۰۴.

۱۴. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، بی جا، سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۲۴.

۱۵. جزری، ابن اثیر، مبارک بن محمد، النهایهٔ فی غریب الحدیث و الأثر، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم، چاپ اول، ۱۳۶۷ش

۱۶. حرعاملی، محمدبن الحسن، وسایل الشیعه، چاپ ششم، تهران، انتشارات اسلامیه.

۱۷. حسین زاده، سیدعلی (۱۳۸۸)، تربیت فرزند، چاپ چهارم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۱۸. حسینی تهرانی، سید محمد حسین، امام شناسی، نشر علامه طباطبایی، مشهد، چاپ سوم ۱۴۲۶.

۱۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن،

۲۰. رحیم پور ازغدی، حسن (۱۳۸۷)، عقلانیت، طرح فردا.

۲۱. رحیمی، رمضان علی، تربیت از دیدگاه اسلام، نشر: حوزه‌های تخصصی علوم اسلامی، ۱۳۸۵.

۲۲. رهنمایی، سیداحمد (۱۳۸۸)، درآمدی بر فلسفه ی تعلیم و تربیت، قم، انتشارات مؤسسه ی آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره).

۲۳. شعبانی، حسین، مقدمات برنامه ریزی آموزشی، ص ۱۰۹.

۲۴. شیروانی، علی (۱۳۸۵)، نهج الفصاحه، تهران، انتشارات دارالفکر.

۲۵. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۵)، سنن النّبی(ص)، تهران، اسلامیه.

۲۶. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، انتشارات شریف رضی.

۲۷. طوسی، محمد بن حسن،امالی طوسی، انتشارات دارالثقافه، ۱۴۱۴.

۲۸. کشاورز، سوسن، فصل نامه ی تربیت اسلامی، شماره ی شش، سال سوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۲۹. کلینی، محمدبن یعقوب بن اسحاق (۱۳۶۷)، اصول کافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه

۳۰. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴)، بحارالانوار، بیروت، الوفا.

۳۱. مشایخ، فریده، دیدگاههای نو در برنامه ریزی آموزشی، نشر: سمت، ۱۳۷۹.

۳۲. مطهری، مرتضی، (۱۳۷۷) تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ سی و دوم، تهران، انتشارات صدرا.

۳۳. منطقی، مرتضی (۱۳۷۹)، روان شناسی تربیت، تهران، جهاد دانشگاهی.

۳۴. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسایل، ج۱۴ نشر آل البیت:. ۱۳۷۳.

۳۵. واسطی زبیدی، محب الدین سید محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، محقق و مصحح: شیری، علی، دار الفکر للطباعۀ و النشر و التوزیع، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.

۳۶. ۱ . Encyclopedia of educational re search (۱۹۹۲):vol۲, N, Y:Macmillan Publishing comp.